

Vladan Bajčeta

EVROPA U SVJETLU SRPSKE KULTURE

(Zoran Milutinović: *Prebolevanje Evrope: konstrukcija Evrope u srpskoj kulturi, Geopoetika, Beograd, 2023*)

Najnovija knjiga Zorana Milutinovića, profesora južnoslovenske književnosti na Univerzitetskom koledžu London (UCL), prevod je na srpski jezik njegove studije izvorno pisane i publikovane na engleskom pod naslovom *Getting Over Europe* (2011). Za razliku od autorove prethodne dvije knjige (*Bitka za prošlost*, 2018; *Fantom u biblioteci*, 2022), obje posvećene jednom specifičnom području *andrićologije*, *Prebolevanje Evrope* zahvata znatno širu problematiku i izlazi iz domena strogo književnih proučavanja. Iako pretežan dio građe na kojoj Milutinović razmatra naslovom i podnaslovom uokvirenu temu čine uglavnom književn(oumjetničk)i tekstovi, ova studija predstavlja specifičnu istoriju ideja u imagološkoj perspektivi, odgovarajući na nekoliko pitanja važnih ne samo za aktuelni trenutak: Šta je (Zapadna) Evropa? Kako su srpski intelektualci

u prvoj polovini HH vijeka vidjeli taj kontinent? Koliko je srpska kultura – u toj optici posmatrano – *evropska*?

Prebolevanje Evrope je još jedan autorov kapitalni doprinos srpskom kulturnom samorazumijevanju i kada je o temi riječ, i kada su u pitanju rezultati do kojih dolazi. Milutinović je od onih pisaca (baš tako – jer je jedan od najboljih stilista u savremenoj domaćoj [nauci o] književnosti) koji na svaki izazov odgovara s takvom intelektualnom snagom i istraživačkom energijom da se nakon njegovih uvida o problemima koje je raspravio više ne može misliti isto. Dodatni kvalitet knjige jeste poslovična preglednost, jasnost izlaganja i, ne manje bitno, autorova duhovitost, na koju je svoje čitaoce već navikao. „Naučna knjiga mora biti naučna, ali mora biti i knjiga”, kaže Ortega i Gaset, i to je pravilo koje važi za ovo, kao i sva ostala Milutinovićeve djela.

On sistematizuje i preispituje kako su o Evropi razmišljali ugledni srpski pisci, naučnici, filozofi, teolozi, političari, diplomate, postavljajući ih u širi intelektualni obzor njihovog vremena i podneblja. Tu su Isidora Sekulić, Jovan Skerlić, Miloš Đurić, Vladimir Dvorniković, Vladimir Vujić, Miloš Crnjanski, Bogdan Popović, Slobodan Jovanović, Milan Kašanin, Jovan Dučić, Nikolaj Velimirović, Dimitrije Mitrinović, Rastko Petrović i Ivo Andrić. Birajući reprezentativne stvaraoce u različitim oblastima, autor je ponudio iscrpan presjek shvatanja naznačenog pitanja u srpskoj kulturi prve polovine HH vijeka. U tome je prvi značajan doprinos Milutinovićeve studije: ona ukazuje na *temelje* ovdašnjeg odnosa prema Evropi, o čemu se u poslednje vrijeme sa dosta neupućenosti i nekritičnosti misli i govori, upravo bez neophodne svijesti o postojanju duže tradicije mišljenja iz koje bi se mogle izvući značajne pouke i pouzdani putokazi. *Prebolevanje Evro-*

pe je u najboljem smislu riječi *udžbenik* zaboravljenog ili prenebregnutog gradiva, bez kojeg se ne može skrupulozno propitivati današnji odnos srpske kulture prema sopstvenoj poziciji u evropskom kontekstu.

Doba modernosti koje je donijelo redefiniciju shvatanja Evrope u njenom središtu imalo je autentični odjek i u srpskoj sredini. Milutinović nizom primjera pokazuje da je već na samom početku 20. stoljeća srpska intelektualna elita sebe vidjela u horizontu epohe na kontinentu, ali sa svim onim nijansama medijalne, granične ili rubne pripadnosti tom civilizacijskom arealu. Unutrašnja dispartatnost stavova među autorima koje Milutinović proučava pokazuje svu dinamiku razmatranja problematike nesvodive na manihejski sukob divljenja i prezrenja prema kulturnom/civilizacijskom kontekstu kome se (ne) pripada. Otuda je ovaj pregled istovremeno upućen ka unutra: dajući svoju sliku Evrope, međuratna srpska inteligencija davala je istovremeno i sliku same sebe, osoben i polifon izraz nacionalnog samorazumijevanja. Koliko u tom smislu može biti aktuelan ovaj dijahronijski pogled na pola vijeka jedne tradicije mišljenja eksplicira i sam autor, ukazujući na i danas postojeću relacijsku konstantu Srbija–Evropa i obrnuto:

U širem smislu, ovo je knjiga o srpskom okcidentalizmu-sa-orijentalizmom, i o njegovim glavnim crtama: zasnovan na evrocentričnim pretpostavkama, nadahnut žedu za pozapadnjačenjem, svestan glasa hegemonu koji je Evropu definisao prema svojoj slici te tako isključio Srbe – kao i mnoge druge – i koji je veoma sporo i oprezno stupao u prostor između očajanja što ne ispunjava navodno evropske standarde, i gneva što ti standardi uopšte postoje; između pokušaja da se izvrši nemogući zadatak postojanja „kao i svi drugi” i sređivanja svoje kuće „kao u celom civilizovanom svetu”, do shvatanja da niko nije „kao i svi drugi” i da je vrlo malo toga sasvim isto širom sveta. (28)

Razlažući hronološki raznorodne refleksije na datu temu, od *Pisama iz Norveške* Isidore Sekulić, preko kritičkih i političkih tekstova Jovana Skerlića, Milutinović razmatra napore ovih intelektualaca s početka stoljeća, u kojem je došlo do oslobođenja od viševjekovne nacionalne potčinjenosti i okretanja ka *zapadnim* vrijednostima. Milutinović posjeduje sposobnost i strpljenje da postupno i pregledno indukuje ideje autora kojima se bavi, da bi efektno sažeo njihovu misao u svojevrstu kritičku *formulu*. Za Isidoru Sekulić će zaključiti: „Bila je romantična nacionalistkinja koja je želela da srpsku kulturu obogati, denacionalizuje, i uključi u zajednički kulturni prostor planete” (49); a za Jovana Skerlića: „Kako se jedna 'mlitava, neotporna, fatalistička rasa' (Skerlić, 1964e: 85) može otresti dvostrukog tereta: svog slovenskog karaktera i istočnjačke tradicije? To je za Skerlića bilo najvažnije pitanje” (73). Najpresudnije je, međutim, to što su Milutinovićevi zaključci uvijek inventivan pogled na stvar za koju se uglavnom mislilo da je shvaćena jednom zasvagda i da joj nisu potrebna dalja preispitivanja. Tako je upravo povodom Skerlićeve poznate a ubistvene kritike na Isidorine *Saputnike* iz 1913, knjigu koju je kritičar sasjekao iz razloga netaktične tempiranosti njenog publikovanja u vrijeme krvavih balkanskih ratova. Milutinović uočava Skerlićev *previd* u onome što bi njegovom nacionalno-ideološkom programu zapravo trebalo i te kako da imponuje: „Skerlić nije video da je knjiga Isidore Sekulić bila jedan od najjasnijih znakova onoga što je dugo čekao da vidi – književne evropeizacije Srbije, njenog ulaska u apsolutnu književnu modernost” (87).

Izoštren kritički pogled, kadar da radikalno prevrednuje ustaljena mišljenja i ocjene o nekim od opšteprihvaćenih vrijednosti nacionalne literature, najdjelotvorniji je u slučaju Milutinovićevog čitanja *putopisa* Jovana Dučića. Uočavajući da *Gradovi i himere* zapravo i nisu „knjiga putopisa u pravom smislu reči, nego serija socio-kulturnih intervencija u srpskoj kulturi” (151), Milutinović je ukazao na korijene danas rasprostranjene pojave nipodaštavanja izvorišta kulturne pripadnosti, i to na mjestu gdje bi se ono najmanje moglo očekivati. Niko do sada nije tako uvjerljivo ogolio snobizam srpskog parnasovca, koji je pod maskom patriote zapravo krio prezir prema kulturi iz koje je potekao. Za njega je Zapad (a u prvom redu Francuska) oličenje svega pozitivnog što se u Dučićevoj eposi može zamisliti, dok je Istok (Srbija i dalje na tu stranu svijeta) izraz nazadnosti, neprosvjećenosti, vjerske zatucanosti i drugog tome sličnog:

U jednom pravoslavnom manastiru na Krfu Dučić razmišlja o razlici između katoličkih kaluđera, koji su „naučnici koji pišu duboke knjige [...] učitelji morala, i malo treba da budu učitelji igranja”, i pravoslavnih, koji mu izgledaju kao da su „van života, ovako zarasli u ljudožderske brade, i ovako utonuli u nepremostivu glupost” (ibid., 136–137). U bogatoj istoriji evropskog orijentalizma i balkanizma, Jovanu Dučiću pripada jedno vrlo istaknuto mesto. Gde je mesto za Srbe između Zapada, usidrenog u Francuskoj, i nepostojećeg Istoka? Kako se meri njihova bliskost apsolutnom centru civilizacije? Jesu li oni beznadežno varvari, ili bi brijanje njihovih ljudožderskih brada, uz dodatak časova igranja, moglo nešto da uradi za njihov kulturni rejting? (155)

Premda interpretira i teorijske rasprave o naslovnom problemu (Nikolaj Velimirović, Dimitrije Mitrinović, Miloš Đurić, Vladimir Vujić i drugi), Milutinović posebnu analitičku uvjerljivost i živost demonstrira upravo kada se hermeneutički sučeljava s primjerima *konkretnog pogleda* na Evropu kao drugost. Stoga je i putopisna proza Miloša Crnjanskog i Rastka Petrovića autoru naročito inspirativna kada hoće da razumije sve nijanse srpskog viđenja evropskog Zapada u prvoj polovini proteklog vijeka. Tako je *Ljubav u Toskani*, s jedne strane, sagledana kao prvi znak *prebolevanja* Evrope u generaciji Miloša Crnjanskog – kao djelo koje, prema Milutinoviću, predstavlja „oslobođenje od inferiornosti i stida, prepoznavanje svog doma kao mesta koje poseduje vrednost” (129). Sa druge strane, *Afrika* Rastka Petrovića, kao putopis u *treći svijet*, donosi jedno, na specifičan način oposredovano shvatanje *evropskosti* u srcu crnog kontinenta. Petrovićev susret, naime, sa neimenovanim Švajcarcem, kojeg označava inicijalom „N.”, preobražava putopiščevo posmatranje njemu strane civilizacije kroz kulturološku prizmu „pravog” Evropljanina. Iako je prema svom obrazovanju na zapadnim univerzitetima i najvišim dometima tamošnje kulture koju je godinama temeljno izučavao i usvajao i sam u pravom smislu riječi Evropljanin, Rastko Petrović ipak osjeća izvjesnu inferiornost u odnosu na onog ko dolazi iz njenog središta, premda tu kulturu nije sistematično upoznao, ali na nju polaže *veće* pravo po prostoj činjenici mjesta svog rođenja. Milutinović uviđa i precizno opisuje dijametralnu poziciju Petrovićevog putujućeg subjekta u odnosu na onog kakvim je taj subjekt sagledan kod Crnjanskog. Čuđenje koje ovaj pokazuje pred mržnjom dekadentnog švajcarskog plemića za *crnog* čovjeka posledica je jedne fiktivne, knjiške predstave o tome šta Evropa jeste ili što bi mogla biti:

Zbog načina na koji je stupio u Evropu, dakle preko njene kulture, on veruje da je Evropa samo ono što poznaje i voli. Tako mu jedna polovina realnosti uvek izmiče, i on ne vidi da je Evropa i dalje Evropa čak i kad je najmanje „evropska”. Onda se on čudi: čudi se kao što se Rastko Petrović čudio kad mu je nemačka bomba aprila 1941. pogodila kuću u Beogradu i uništila porodičnu biblioteku, sakupljanu generacijama, u kojoj su bila pohranjena najveća dela evropske književnosti i filozofije. On se čudi jer ne može da veruje da to Evropa uništava samu sebe – dok, zapravo, to samo stvarna Evropa nastavlja svoje kompleksno i ambivalentno postojanje. Svoje najčistije otelovljenje ideja Evrope nema u istorijskoj stvarnosti, nego u snovima ljudi kao što je Rastko Petrović. (213)

Analizirajući na kraju Andrićeve velike romane pisane tokom okupacije u Beogradu, Milutinović je u *Travničkoj hronici* prepoznao neku vrstu završnog komentara velike rasprave, koja se u srpskoj književnosti i kulturi živo vodila povodom pitanja vlastitog položaja u okviru (zapadno)evropske civilizacije. Vrstan poznavalac Andrićevog opusa, autor jednog od najboljih metakritičkih diptiha o djelu našeg nobelovca, Milutinović je uvidio da u *Travničkoj hronici* „nema povlašćene slike Bosne”, već „samo različitih glasova koji pokušavaju da nametnu i opravdaju vlastite slike” (248). Izukrštanost perspektiva različitih religija, konfesija, nacija i svih drugih uticaja koji su se sučelili u Bosni bila je Andriću podsticaj da ispiše svoj literarni polilog o sudbini „male zemlje među svetovima”, u djelu koje je, po nekim svjedočenjima, smatrao svojim najboljim ostvarenjem. U sukobu svih sa svima Milutinović je, tragom pojedinih ranijih tumačenja, razumio Kolonjinu figuru kao neku vrstu piščevog rezonera, i u riječima ovog junaka vidio krajnji izraz Andrićeve humanističke vjere u čovjekovu duhovnost, koja čuči na dnu piščevog rijetko kroćenog pesimizma:

Jedan Levantinac, čovek koji živi u procepu između Evrope i Azije, između hrišćanstva, judaizma i islama – isto kao i Bosna, u kojoj se ovaj razgovor dešava – obraća se jednom Francuzu, predstavniku Evrope, i to ne Evrope konzula, nego Evrope prosvetitelja dobre volje: Travnička hronika je Andrićevo obraćanje toj Evropi sa istom porukom nade u susret i razumevanje koje će se u tom susretu desiti. Ne govori on samo o razumevanju četiri konfesije u Bosni, nego o razumevanju svih nas, svuda, uključujući i razumevanje dveju Evropa, one konzulske i ove Defoseove, i, iako na kraju ali ne manje važno, o susretu i razumevanju Bosne i Evrope. Kao što je Kolonja tumač i posrednik, tako i Travnička hronika hoće da bude tumač između Bosne i Evrope (277).

Time je zaokružen jedan korpus tekstova, koji počinje negdje uoči Prvog svjetskog rata, a završava se krajem Drugog. Očito je da je u tom periodu srpska književna i naučna elita intenzivno razmišljala o pitanju koje do današnjeg dana ne gubi na aktuelnosti. Prva vrijednost Milutinovićeve studije stoga je u tome što ukazuje na dužu i intenzivniju tradiciju mišljenja o ovom problemu, nego što je to u ovdašnjoj javnosti dovoljno poznato i uvažavano. Drugi značajan doprinos jeste u tome što pokazuje sav misaoni, pa i aksiološki diverzitet, koji je nesvodiv na nekritičku adoraciju, niti na samozaljubljen nacionalno odbacivanje pripadnosti širem kulturnom krugu koji je, barem u geografskom smislu, prirodno i nezamjenjivo okruženje srpskom državnom i kulturnom prostiranju. Treće, i ne najmanje bitno, jeste da su srpski pisci i naučnici, u gotovo cjelokupnoj širini

skale različitih shvatanja o Evropi, njenom značenju i značaju za čovječanstvo i svim srodnim potpitanjima, uvijek pokazivali, ili barem gajili, naklonost prema njenim vrhunskim civilizacijskim dometima, čak i kada su kritički bili nastrojeni prema njenim negativnim stranama. Otuda nije nimalo neobično što se knjiga pojavila prvo na engleskom jeziku, a zatim, dvanaest godina kasnije, i na srpskom, od čega koristi mogu da imaju čitaoci iz obje kulturne sfere koje ti jezici pokrivaju. A te sfere se dodiruju i poklapaju u svojim najvrjednijim izdancima, u mjeri većoj nego što se to često s obje strane želi priznati i predstaviti. Ova studija daje krajnje objektivnu sliku tog susreta i podudaranja.